

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.31.7>
УДК 27-23:1(477)(092)

Тетяна ШАМСУТДИНОВА-ЛЕБЕДЮК
кандидат філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії,
Рівненський державний гуманітарний університет

ORCID: 0000-0001-9288-7005
Email: ta.sha@ukr.net

БІБЛІЙНІ НАРАТИВИ У ТВОРЧОСТІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Анотація. У статті розкривається місце Біблії у формуванні і утвердженні світогляду Григорія Сковороди. Вона займала в житті і творчості визначного українського філософа, нашої національної гордості, особливе місце серед джерел пізнання навколишнього світу. Біблійна тематика, цитати з Біблії присутні в усіх творах Григорія Сковороди, в тому числі і в його приватних листах. У своїх поясненнях, питаннях чи відповідях він завжди посилався на біблійний текст. Попри те, що мислитель досконало знав Святе Письмо, він постійно його читав і студіював, думав над кожним словом, кожною деталлю тексту, тлумачив і говорив, що в найпростішому, на перший погляд, вислові дуже часто захований не для всіх доступний, глибинний зміст і розуміння. Г. Сковорода, вбачаючи в Біблії символічні образи, висловлював думку, яка лежить в основі його філософії, про необхідність вищого, духовного, алегоричного розуміння Біблії та радив читати її без поспіху, ретельно обмірковувати прочитане, аби не сприймати бездумно історії та вислови, складені в давно минулі часи. Його позиція тлумачення Святого Письма виходила з алегорично-символічних концепцій, базувалася на методі старохристиянської екзегези. З огляду на це Г. Сковорода не приймав а ні догматичного, раз і назавжди усталеного трактування Біблійних текстів, ні його буквального розуміння, вважаючи такий підхід далеким від пошуків дорогоцінної істини, що міститься в Біблії. Він висловлював думку, яка лежить в основі його філософії, про необхідність вищого, духовного, алегоричного розуміння Біблії. У своїх творах філософ також переосмислює також біблійні образи, надаючи їм іншого змісту. Завдяки біблійним персонажам, автор розкриває такі людські риси як правдивість, щирість, доброту, милосердя, любов до ближнього.

Філософ вважав, що Біблія є «полем Божих знамень», де кожне знамення – це символ. Саме ці символи, за словами Григорія Сковороди, відкривають найкращу частину нашого розуму, спонукаючи його

до пізнання повноти божественної Істини. Саме Біблія стала для нього вагомим джерелом пізнання, духовним імперативом, що визначали становлення Г. Сковороди як філософа та релігійного мислителя.

Ключові слова: Біблія, світ символів, істина, алегорія, богослів'я, символіко-алегоричний метод, екзегеза.

Tetyana SHAMSUTDYNOVA-LEBEDYUK

Ph.D. in Philosophy

Associated Professor

Department of Philosophy,

Rivne State University of the Humanities

BIBLICAL NARRATIVES IN THE WORKS OF HRYHORIY SKOVORODA

Abstract. *The article reveals the place of the Bible in the formation and confirmation of Grigory Skovoroda's worldview. It occupied a special place among the sources of knowledge of the surrounding world in the life and work of a prominent Ukrainian philosopher, our national pride. Biblical themes, quotations from the Bible are present in all works of Grigory Skovoroda, including in his private letters. In his explanations, questions or answers, he always referred to the biblical text. Despite the fact that the thinker knew the Holy Scriptures perfectly, he constantly read and studied them, thought about every word, every detail of the text, interpreted and said that in the simplest, at first glance, statement very often hidden a deep meaning that is not accessible to everyone and understanding. H. Skovoroda, seeing symbolic images in the Bible, expressed the opinion, which is the basis of his philosophy, about the need for a higher, spiritual, allegorical understanding of the Bible and advised to read it without haste, to carefully consider what was read, so as not to mindlessly perceive the stories and sayings contained in long past times. His position on the interpretation of the Holy Scriptures was based on allegorical-symbolic concepts, based on the method of early Christian exegesis. In view of this, G. Skovoroda did not accept either a dogmatic, once-and-for-all established interpretation of Biblical texts, or its literal understanding, considering such an approach to be far from the search for the precious truth contained in the Bible. He expressed the opinion, which is the basis of his philosophy, about the need for a higher, spiritual, allegorical understanding of the Bible. In his works, the philosopher also reinterprets biblical images, giving them a different meaning. Thanks to biblical characters, the author reveals such human traits as truthfulness, sincerity, kindness, mercy, love for one's neighbor.*

The philosopher believed that the Bible is a "field of God's signs", where each sign is a symbol. It is these symbols, according to Grigory Skovoroda, that open the best part of our mind, prompting it to know the fullness of divine Truth. It was the Bible that became for him an important source of knowledge, a spiritual imperative that determined the development of H. Skovoroda as a philosopher and religious thinker.

Keywords: Bible, world of symbols, truth, allegory, theology, symbolic-allegorical method, exegesis.

Впродовж життя багатьох поколінь Біблія, як Книга Книг, була не тільки об'єктом поклоніння, шанування і наслідування, але й об'єктом ретельного шанобливого та уважного, нерідко й критичного дослідження.

Особливе місце Біблія займала в житті і творчості визначного українського філософа, нашої національної гордості, Г.С. Сковороди. Книга Книг стала для нього критерієм правил життя та світу. Вона була одним із джерел його філософської творчості. Біблія активно присутня у всій його філософській системі. Вивчення спадщини Г. Сковороди треба починати з релігійного світу мислителя, з його релігійних ідей. Сковорода стає філософом, тому що цього вимагали його релігійні прозріння. Завдяки Біблії він переходить від християнської свідомості до розуміння людини і людського світу.

Уважне і неупереджене прочитання творів Сковороди, мислителя і поета, приводить неминуче до розуміння того, що він був і великим знавцем, і справжнім «любителем Священної Біблії», як він сам про це говорив. У «Розмові п'яти подорожніх про істинне щастя в житті» Г. Сковорода писав:

«Вибачте, друзі мої, надмірну мою прихильність до цієї книги. Визнаю свою гарячу пристрасть... Біблію я почав читати, близько тридцяти років від свого народження. Але ця найчудовіша для мене книга над усіма моїми полюбовницями (іншими любимими книжками – Т.Ш.-Л.) гору одержала, втоливши мою довгочасову спрагу та голод хлібом і водою, солодшою меду та щільника, Божої істини і правди» [7, с. 355]. Свою присвяту до «Басень Харківських» він підписує «твій вірний слуга, любитель Священної Біблії» [6, с. 155].

У своїй філософській системі Г. Сковорода ділить світ на три окремі світи. Першим серед них є великий світ – Всесвіт, або макрокосмос, другим є невеликий світ, або людина, мікрокосмос, а третім світом є світ символів, Біблія [2, с. 29]. Кожен із цих трьох світів також має дві «натури» – матеріальну і духовну, видиму і невидиму. Через пізнання невидимої природи і, особливо, через пізнання Біблії, як світу символів, здійснюється самопізнання. Пізнання ж себе – це пізнання добра і зла, яке неможливе без глибокого пізнання Біблії, а пізнання Біблії і є пізнанням світу [3, с. 2].

Говорячи про місце Біблії у формуванні й утвердженні світогляду Г. Сковороди, необхідно наголосити, що саме вона, Біблія, відіграла тут найвизначнішу роль, їй він віддавав найперше місце серед джерел пізнання оточуючого світу. Попри те, що мислитель знав Святе Письмо досконало, однак процес його біблійного пізнання був безперервним: він продовжував постійно читати і студіювати Біблію, думав над кожним словом, кожною деталлю тексту, тлумачив і говорив, що в найпростішому, на перший погляд, вислові дуже часто захований не для всіх доступний, глибинний зміст і розуміння. Таким чином, Біблія займала центральне місце в філософії Г. Сковороди.

У діалозі «Асхань» мислитель, повертаючись до питання про зміст і значення Біблії для пізнання і Богопізнання, заявляв, що Святе Письмо – це ліхтар, що горить для нас Божим світлом. У суворім, на перший погляд, вигляді в Біблії захована така премудрість, перед якою нічого не варті будь-які матеріальні коштовності. Але «вона лише смиренним своїм коханцям відкривається» [6, с. 293]. На думку Г. Сковороди, Біблія – «нашими предками полишений заповіт, що ховає в собі скарб Богознання. Богознання, віра, страх Божий, премудрість – це одне й те ж. Це справжня мудрість» [1, с. 130]. І ця пізнана Премудрість Божа є неоціненним скарбом, бо вона «робить нас із диких звірів та бридких монстрів чи виродків людьми... незлобливими, повстримними, великодушними та справедливими... Вона відрізняє нас од звірів милосердям та справедливістю, а від скотів стриманістю та розумом; і не інше, що вона є як блаженне лице Боже, таємно на серці написане, сила й правило всіх наших порухів та справ» [7, с. 304].

Біблійна тематика, цитати з Біблії присутні в усіх творах Григорія Сковороди, в тому числі і в його приватних листах. [5, с. 12]. У своїх поясненнях, питаннях чи відповідях він завжди посилався на біблійний текст. Так, його поетична збірка носить досить промовисту назву «Сад божественних пісень, що проріс із зерен Священного Писання». Перед кожною з тридцяти пісень цієї збірки автор поставив епіграфи, показуючи ті зерна, з яких виростають його поетичні творіння. Цитати для цих епіграфів він бере з різних книг Святого Письма: Старого Завіту – Буття, Вихід, Псалтир, Пісня над Піснями, Приповісти Соломонові, Мудрість Ісуса, сина Сірахова, книги Пророків Ісаї, Єремії, Захарії, Йони, Авакума, а також з Нового Завіту – Євангелія від Матвія, Луки, послання апостолів Павла, Івана, Якова, Об'явлення Івана Богослова. За допомогою цих цитат Григорій Сковорода дає ключ до розуміння основної думки, теми віршів, наголошує на їх окремих аспектах та націлює на виявлення не завжди очевидного смислу.

У своїх творах Г. Сковорода також переосмислює біблійні образи, надаючи їм іншого змісту. Завдяки біблійним персонажам, автор

розкриває такі людські риси як правдивість, щирість, доброту, милосердя, любов до ближнього та ін. Так, мислитель найчастіше звертається до образів Єремії, Давида, Ісаїї, Мойсея, Соломона, Павла, Наума, Авакума, Захарії, Єлисея, Якова, Єзекеїля, Йосипа, Авраама, Луки, Лота, Руф, Юдіт, Єви та інш.

Г. Сковорода, вбачаючи в Біблії символічні образи, висловлював думку, яка лежить в основі його філософії, про необхідність вищого, духовного, алегоричного розуміння Біблії та радив читати її без поспіху, ретельно обмірковувати прочитане, аби не сприймати бездумно історії та вислови, складені в давно минулі часи. Його позиція тлумачення Святого Письма виходила з алегорично-символічних концепцій, базувалася на методі старохристиянської екзегези, а не з концепцій критики раціоналістів, характерних для XVIII століття. Цей підхід до тлумачення Святого Письма почав вводити Філон Александрійський, ідеї якого мали великий вплив на філософів Александрійської школи. Він вважав, що «все Писання є алегорія, і завдання тлумача полягає в тому, щоб розкрити «духовний» зміст, захований в цій алегорії» [4]. Такого ж погляду дотримувалися й інші відомі вчителі Александрійської школи Климент та Ориген, які проголошували, що, попри літературний сенс Святого Письма, у ньому слід шукати глибше, правдивіше значення. Так, Климент «вважав, що в Біблії істина передана у формі загадок, символічних алегорій, метафор», а його послідовник Ориген дотримувався думки, ніби в Священному писанні є три змістовні рівні: перший, поверховий, буквальный – доступний «тілесному» сприйняттю; другий – сприйняттю душі, і третій, самий глибокий – духу» [4]. Також у алегорично-символічній формі тлумачили Біблію такі Отці Церкви, як Григорій Ніський, Діонісій Ареопагіт, Максим Сповідник. Усі ці філософи мали великий вплив на світогляд Г. Сковороди. Так, Михайло Ковалинський, улюблений учень Г. Сковороди і його біограф, у своїй праці «Життя Григорія Сковороди» називає «тут десяток улюблених авторів нашого філософа. Він такий: Плутарх, Філон, Цицерон, Горацій, Лукіан, Климент, Ориген, Ніл, Псевдо-Діонісій Ареопагіт і Максим Сповідник» [6, с. 1353].

Разом із тим, необхідно зауважити, що позиція Г. Сковороди щодо тлумачення Святого Письма співзвучна також із думками визначного українського митрополита Кліма Смолятича (1147-1154), який відзначався серед сучасників своєю освітою і розумом. У своєму посланні до смоленського просвітера Фоми, яке дійшло до нас в переказному варіанті («Послання, написане Климом, митрополитом Руським, священику Фомі і розтлумачене Афанасієм-ченцем»), Клима Смолятич заявляє, що він Святе Письмо витлумачує символічно, бо в ньому чимало є такого, що не треба розуміти буквально, а тільки символічно, «слід розуміти і тлумачити як світ символів», а також дає кілька зразків такого символічного тлумачення

[9, с. 395]. Разом із тим, із «Послання...» Кліма Смолятича «видно, що автор пройшов добру школу візантійської освіченості, і цілком володів алегоричним методом тлумачення Біблії» [4].

Зазначимо, що ортодоксальне богослов'я від Святооцецьких часів впродовж сотень років категорично й однозначно засуджувало алегоричне тлумачення Святого Письма. Однак, західноєвропейська Реформація і поява в християнстві різних єретичних рухів, поставили питання про назрілу необхідність критичного переосмислення і нового трактування структури Біблії, авторства її окремих книг, часу її написання, співвідношення історії світу, як вона подається в Біблії, з даними інших наступних історичних джерел. Християнська церква активно протидіяла цьому, розуміючи, що новітні дослідження над біблійними текстами, звідси і неминучий відхід від ортодоксального тлумачення, можуть негативним чином впливати на віруючих. Проте, врешті-решт, вона була змушена піти на певні відхилення від давніх позицій. Тому в сучасному християнському богослов'ї ми зустрічаємось із різними підходами чи принципами трактування Біблії і, зокрема, з: а) буквальним, чи, інакше кажучи, літературним підходом (власним і метафоричним); б) таємничим (алегоричним, тропологічним, аналогічним і аккомодативним).

У творі «Ізраїльський змії», Г. Сковорода окреслює проблеми подвійного, буквального і алегоричного розуміння Біблії. У творі, як і в супровідному листі до М. Ковалинського від 26 вересня 1790 року, Г. Сковорода гостро заперечує буквальне (літературне) розуміння Біблії, сприйняття її повідомлень, багато з яких він називає суєвір'ям, і висловлює думку про необхідність рішучої боротьби з ним. Зокрема він стверджує, що оповідання про створення світу не можна розуміти дослівно, і категорично відхиляє чудесний елемент у Біблійних історіях [6, с. 737]. У таких чудесних історіях він вбачає «тлін, непотрібне», бо ж не може блаженна натура, як каже він, повстати всупереч її власних законів, які мали однакову силу і раніше, і тепер. Тому-то він утверджує необхідність вищого, духовного, алегоричного розуміння Біблії. Відповідаючи на звинувачення, що нібито він взагалі відкидає історію Старого і Нового Завіту, Сковорода заявляв, що він їх визнає, але прагне відшукати в них за дослівним розумінням закладену в них істинну суть – «знову кажу, що в Біблії одне на лиці, а інше в серці. Як Алківіадська ікона, що по-грецьки називається στήνός, з лиця була жартівлива, а всередині ховала Божу велич» [6, с. 754]. «Обравши символіко-алегоричний метод як базовий принцип інтерпретації Святого Письма, Сковорода значно розвинув і поглибив українську церковно-релігійну традицію, у контексті якої богословський компонент мислителя можна сміливо оцінювати як вершинне досягнення філософсько-богословської думки кінця XVIII сторіччя і заодно

розглядати його як духовну підвалину українського національного ідеалу» [10, с. 103].

Отже, Г. Сковорода не приймав а ні догматичного, раз і назавжди усталеного трактування Біблійних текстів, ні його буквального розуміння, вважаючи такий підхід далеким від пошуків дорогоцінної істини, що міститься в Біблії. Він завжди пам'ятав, що Свята Книга – це не тільки людське слово, але це слово Боже, яке вказує шляхи Господні. Виходячи з цього міркування, стає зрозумілою причина його символічного методу в тлумаченні Біблії. Читач повинен заглибитися, проникнути в текст, щоб зрозуміти, куди ведуть ці дороги. Тільки ця умова дає можливість дійти до відповіді, яку запропонував наш мислитель, відповідаючи словами пророка Наума: «Ось у горах і кроки посланця, вісника миру!» (Наума 2.1).

На думку мислителя, щоб зрозуміти Біблію, треба подорожувати від низу до вершини. «...Гора є слід Божий, а куди вона веде? – На Сіон-гору веде. Та Сіон-гора земна. Вона веде до небесної. Сіон дивиться на місто. Небесна гора – на весь світ» [6, с. 781]. Таким чином, як гора Сіон, яка також є знаком Бога, дивиться на землю, так Біблія веде до гори Божої, небесного Сіону, який дивиться на всю землю. Цей шлях необхідний на ниві біблійного пізнання.

На початку сходження до мудрості Писання, за словами небожителів, треба було покинути весь багаж цього світу. «Якщо ти йдеш до моря, щоб помити свої ноги, чи не має сенсу залишити багнюку землі?» [8, с. 181]. За словами Григорія Сковороди, тільки щира і вільна людина може зрозуміти справжній зміст Святого Письма.

При цьому слід наголосити, що Сковорода застерігає тих, хто читає Біблію, «про страшну небезпеку в читанні», оскільки «у самому раї слова Божого приховані диявольські сіті, то треба діяти з великою обережністю, щоб при самому читанні й повчанні закону Всевишнього не заплутатися нам у сіті лукаві за прикладом Іуди» [6, с. 782].

Філософ попереджає, що на шляху навчання, а точніше, життя згідно з Біблією, людину можуть спіткати спокуси, які присутні під час довгої подорожі, адже в щоденному житті диявола сітки приховані. «А ось ті сіті: сріблολюбство, честолюбство, пристрасть до насолод, пиха» [6, с. 782]. Це злі душі, які намагаються зв'язати й стримати душу, яка прагне піднятися на гору божественної мудрості, представленій в Біблії. «Усі ці душі повертаються в землю свою... звідки нас має намір вивести лиш слово Боже» [6, с. 783]. Продовжуючи, Сковорода наголошував, що в Біблії можна прочитати такі епізоди з життя Авраама, Давида, Соломона, Йова, які здатні збудити лихі думки і плотські наміри, навів приклади зі Святого Письма і, посилаючись на тогочасний світ, зазначив, що багатьох «знищила грязь Лотового п'янства! Незліченних розтлила отрута Давидового перелюбства, а в старості його – уявна дурість діволожства» [6, с. 782]. Одні, читаючи Святе Письмо і бачачи ревність пророка Іллі,

нагострили ножа на ближнього, інші від воскресіння Лазаря, від зцілення сліпих, від визволення одержимих не навернулися до Бога, а перетворилися «на плотомудруючих скотів» [6, с. 782], які живуть лише тілесними потребами, «... обожнюємо речовину в ладані, у свічках, у живописі, в образах і церемоніях, забувши, що, крім Бога, ніщо не благо, і, що всяка зовнішність є тлін і клятва» [6, с. 782]. Мислитель усвідомлював, що навіть ті, хто знайомий із цим шляхом біблійного пізнання, повинні бути дуже уважними, тому що спокуси приховані, але завжди агресивні для них. Біблія, – каже він, – наповнена «безоднями і спокусами». Вона – це сфінкс. Тому читати її треба без поспіху, реально обмірковувати прочитане, читати так, щоб не сприймати бездумно прочитані біблійні історії та вислови, а пізнавати істину за істиною, здобуваючи собі благодать. Серце людини, на думку філософа, має вдумливо приймати в себе зерна вічності, якими є слова Божі. «Тоді серце стає доброю нивою, падає й приймає вічності зерно, а плоть, як поле квітами і як суха в кущах палиця, процвітанню весняних гілок, наче горіх, наповнюється зерном отим: «Я хліб живильний»...» [6, с. 790]. А коли в серці, і, отже, в думці, поселяються слова і думки Божі, то серце стає вічним і вічною стає така Людина.

У біблійному вченні, як і в духовному житті, на думку Григорія Сковорода, необхідний вихователь, вчитель. Приклад такого вчителя є на сторінках Священної Книги. «Вийшов Товія шукати чоловіка, який міг би піти з ним у Мідію і який знав би туди дорогу. Вийшов він і знайшов ангела Рафаїла, що стояв перед ним, але він не знав, що це ангел Божий» (Книга Товита, 5:4) [6, с. 781]. Говорячи про вчителя, який повинен надати знання Біблії, мислитель порівнював його з ангелом Рафаїлом. Г. Сковорода писав, що: «Ангел, апостол і істинний богослов є одне й те ж. Але звідки ти знаєш, хто посланий Богом? Прислухайтесь до слів Єремії (Єрем. 23, 22): «Якби вони почули мою пораду, то здійснили б слова мої й відвернули б людей моїх від шляху їх лукавого і від починань лукавих» [6, с. 781]. Мислитель стверджував: «...бачиш, що посланцем Божим є той, хто схиляє до навчання, але ще краще той, хто веде до віри, без якої навіть чеснота не є чеснотою» [6, с. 781]. Учитель не тільки навчає розумового читання, а й запроваджує роздуми над Святим Письмом. Прототипами таких учителів у біблійному вченні на переконання Г. Сковорода були: Василій Великий, Іоан Златоуст, Григорій Назіанзин, Амвросій, Ієронім, Августин, папа Григорій Великий та подібні до них [6, с. 781]. Вони своєю наукою сягли слово Господнє, «й могли з Павлом сказати: «Ми ж розум Христа маємо»». На думку Сковорода, вчитель Біблії мав передати дух Святого Письма, а не просто дослівно пояснювати його значення, адже «богословіє вчить або зцілює найпотемніші в душі починання, поради і думки» [6, с. 781]. Філософ вважав, що людину треба підготувати до сприйняття Божого Одкровення у всій його повноті. Він стверджував, що Біблія – це книга,

яка навчає і підтримує духовне життя, Книга, яка веде на небесну гору.

Таким чином, ми приходимо до висновку, що творчість видатного українського філософа Григорія Сковорода сповнена біблійними засадами. А, отже, саме Біблія стала для нього вагомим джерелом пізнання, духовним імперативом, що визначали становлення Г. Сковорода як філософа, релігійного мислителя, а також сформували ціннісну орієнтацію та детермінували його спосіб мислення. Біблія була, за словами Сковорода, єдиною й незрадною нареченою, піклування про яку й захоплення якою визначали сенс його життя. Сьогодні ми можемо беззаперечно стверджувати, що вся творча спадщина «українського Сократа» є однією великою книгою про Біблію, яку він знав, любив і виділяв з поміж інших. В умовах жорстокої агресії неоімперії кремля проти сучасної України філософська спадщина Григорія Сковорода набуває особливого значення як основа боротьби з релігійним фундаменталізмом [11] та тоталітаризмом.

1. Багалій Д.І. Г.С.Сковорода – мандрівний філософ. Харків. 1926. 397 с.

2. Грабовська І. Ідеї справедливості у філософії Григорія Сковорода в контексті західної філософської традиції трактування поняття справедливості (до 300-річчя філософа). *Українознавство*. № 2, 2022. С. 26–31.

3. Колодний А. «Бог біля тебе, з тобою є, в тобі є...» Філософська релігійність Григорія Савича Сковорода. *Людина і світ*. №9. 1994. С.2–5.

4. Кралюк П. Богословська думка Київської Русі. Кирило Турівський, Клим Смолятич. URL: https://risu.ua/bogoslovska-dumka-kijivskoji-rusi-kirilo-turivskiy-klim-smolyatich_n82895

5. Попович М.В. Сковорода: філософія свободи. К.: Майстерня Білецьких. 2007. 256 с.

6. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Леоніда Ушкалова. Х.; Едмонтон; Торонто, 2011. 1402 с.

7. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2т. К.: Наукова думка, 1973. Т.1. 532 с.

8. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2т. К.: Наукова думка, 1973. Т.2. 574 с.

9. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. К., 2001. Том I. С. 393–397.

10. Шевченко В. Григорій Сковорода і префігуральна екзегеза Біблії. *Філософська думка*. № 5. 2014. С. 98–109.

11. Hrabovska I.M., Talko T.M. (2022). The influence of religious fundamentalism on the formation of the image of the aggressor in the consciousness of modern ukrainian students. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects : Scientific monograph*. Riga, Latvia: "Baltija Publishing". P. 1350–1357.

References:

1. Bahalii D.I. (1926). *H.S. Skovoroda – mandrivnyi filosof* [G.S. Skovoroda is a traveling philosopher]. Kharkiv. 397 p. (in Ukrainian).

2. Grabovs`ka I. (2022). *Idei spravedlyvosti u*

filosofii Hryhoriia Skovorody v konteksti zakhidnoi filosofskoi tradytsii traktuvannia poniattia spravedyvosti [Ideas of justice in the philosophy of Grigoriy Skovoroda in the context of the Western philosophical tradition of the interpretation of the concept of justice] (do 300-richchia filosofa). *Ukrainoznavstvo*. № 2. P. 26–31 (in Ukrainian).

3. Kolodniy A. (1994). «Boh bilya tebe, z toboyu ye, v tobi ye...» *Filosofs'ka relihiynist' Hryhoriya Savycha Skovorody* ["God is near you, is with you, is in you..."] Philosophical religiosity of Hryhoriy Savich Skovoroda]. *Lyudyna i svit*. №9. P. 2–5 (in Ukrainian)

4. Kraliuk P. (2017). *Bohoslovska dumka Kyivskoi Rusi*. Kyrylo Turivskiy, Klym Smoliatykh [Theological thought of Kyivan Rus. Kyrylo Turivskiy, Klym Smolyatykh]. URL: https://risu.ua/bogoslovska-dumka-kijivskoji-rusi-kirilo-turivskiy-klim-smolyatykh_n82895 (in Ukrainian).

5. Popovych M. (2007). *Skovoroda: filosofiya svobody* [Skovoroda: the philosophy of freedom]. K.: Maysternya Bilets'kykh. 256 p. (in Ukrainian).

6. Skovoroda H. (2011). *Povna akademichna zbirka tvoriv / Za red. prof. Leonida Ushkalova* [Complete academic collection of works, ed. by prof. L. Ushkalov]. Kh.; Edmonton; Toronto, 1402 p. (in Ukrainian).

7. Skovoroda H. (1973). *Povne zibrannia tvoriv:*

U 2t. [Skovoroda H. Complete collection of works: In 2 volumes]. K.: Naukova dumka, T.1. 532 p. (in Ukrainian).

8. Skovoroda H. (1973). *Povne zibrannia tvoriv: U 2t.* [Skovoroda H. Complete collection of works: In 2 volumes]. K.: Naukova dumka. T.2. 574 p. (in Ukrainian).

9. *Tysiacha rokiv ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky* [A thousand years of Ukrainian social and political thought]. U 9-ty t. K., 2001. T. I. P. 393–397 (in Ukrainian).

10. Shevchenko V. (2014). *Hryhoriy Skovoroda i prefiguratsiina ekzegeza Biblii* [Hryhoriy Skovoroda and the prefigurative exegesis of the Bible]. *Filosofska dumka*, № 5. P. 98–109 (in Ukrainian).

11. Hrabovska I.M., Talko T.M. (2022). The influence of religious fundamentalism on the formation of the image of the aggressor in the consciousness of modern ukrainian students. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph*. Riga, Latvia: "Baltija Publishing". P. 1350–1357.